

גבולות ארץ ישראל לפי התורה

מבוא

פרשת גבולות ארץ ישראל וזהוויים, היא סוגיה סבוכה וקשה. מאז גלינו מעל אדמתנו ונתרחקנו ממנה, איבדנו את הקשר לארץ ישראל ולנופיה וכך גם לגבולותיה. למרות שהמקרא מדייק במסירת מיצרי גבולותיה לפרטיהם, אין אנו יודעים לזהות את שמות המקומות, ולפיכך בנושא זה רבו הסברות. בעל "תפארת ישראל" מצביע על הקשיים בנידון, באמרו: "וכדי להצדיק ולהבין דברי חז"ל אשר מפיהם אנו חיים, ועל דבריהם בחיק תורת ה' הורגנו כל היום, ולהבין תעלומת דבריהם הקדושים, לילות עמל מנינו לנו, והחלב שינקנו משדי אמנו תשפך לארץ כמריה"¹.

בדור שחזר לארץ אבותיו ומחדש ישיבתו בארץ ישראל, נעשים נסיונות לברר מהות הגבולות וזהוויים, ואף אנו נשתדל להוסיף תרומה צנועה לסוגיה זו.

המקרא מבחין בין שני סוגי גבולות לארץ ישראל:

א) גבולות ההבטחה כפי שנמסרו לאברהם אבינו בברית בין הבתרים (בראשית ט"ו, יח).

ב) גבולות שעל פיהם צווה עם ישראל לכבוש, כפי שנמסרו בספר במדבר בפרשת מסעי.

תיאורים נוספים של גבולות ארץ ישראל במקרא (שמות כ"ג, לא; דברים י"א, כד; יהושע א', ד), הם ווריאנטים או השלמה לגבולות ההבטחה².

א. גבולות ההבטחה

גבולות ההבטחה, כשמשם כן הם, הובטחו לאברהם בברית בין הבתרים (בראשית ט"ו, יח) "לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת". תיאור זה כולל את הקטע הדרום מערבי ואת הקטע הצפון מזרחי של הארץ המובטחת. כיוון ש"דברי תורה עניים במקומם ועשירים במקום אחר"³, התורה מונה

1. בפירושו למשנה שביעית פרק ו' משנה א.

2. יי אליצור במאמרו "גבולות הארץ במסורת ישראל", מעיינות, המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה, ירושלים תשט"ז, עמ' 199, מציינ, שהמפה של ימינו איננה מדברת בלשון המקרא וחז"ל, ויש אפוא לתרגם את שמות המקומות העתיקים ללשון הגיאוגרפיה של ימינו.

3. ירושלמי ראש השנה ג', ה; ברייתא דלייב מדות.

במקומות אחרים קטעי גבול נוספים של הארץ המובטחת: "ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר" (שמות כ"ג, לא). תיאור זה מוסיף עוד שני קטעי גבול בצד המערבי: ים סוף וים פלשתים, הוא הים התיכון. וקטע גבול בצד המזרחי, הוא המדבר. הכוונה למדבר ערב המשתרע מהרי עבר הירדן מזרחה. תיאור דומה מובא גם בדברים י"א, כד, וביהושע א', ד⁴.

גבולות ההבטחה הם גבולות טבעיים, הנשענים על ימים, נהרות ומדבר. לפי תיאורי התורה יש קווי גבול שלמים במערב, במזרח ובצפון מזרח. הגבול הצפון מערבי איננו מוגדר, ואפשר להשלימו לפי חז"ל: "שלש ארצות לשביעית... וכל שהחזיקו עולי מצרים מזויב ועד הנהר ועד אמנה... מן הנהר ומאמנה ולפנים..."⁵. מבלי להכנס לפרטי המשנה, נציין ש"אמנה" הנוכח הם טורי אמנון, הרי טורוס אמנוס, שהם הגבול הצפון המערבי של ארץ ישראל⁶. וכן נאמר: "תני איזו היא ארץ ואיזה הוא חוץ לארץ: כל ששופע מטורי אמנה לפנים – ארץ ישראל, מטורי אמנה ולחוץ – חוץ לארץ"⁷. בחז"ל יש גם דיון אודות מעמדם של האיים שבים לעניין שייכותם לארץ ישראל: "הניסים שבים את רואה אותן כאילו חוט מתוח מטורי אמנה עד נחל מצרים. מהחוט ולפנים – ארץ ישראל. מהחוט ולחוץ – חוץ לארץ. ר' יהודה אומר: כל שהוא כנגד ארץ ישראל – הרי הוא כארץ ישראל, שנאמר 'וגבול ים והיה לכם הים הגדול וגבול' (במדבר ל"ד, ו). שבצדדין מהן – את רואה אותן כאילו חוט מתוח מקלפריא ועד יום אוקינוס. מחוט ולפנים – ארץ ישראל, מחוט ולחוץ – חוץ לארץ" (שם).

לפי האמור, גבולות הארץ שהובטחה בברית בין הבתרים, משתרעת בין ים סוף, הנילוס והים התיכון במערב, לבין מדבר ערב במזרח. בצפון מגיע קו הגבול עד הרי טורוס אמנוס, בקצה החוף הלבנוני בגבול עם טורקיה - במקצוע הצפון מערבי, ועד נהר פרת במקצוע הצפון מזרחי. גבולות אלו כוללים את חצי האי סיני, את ארץ ישראל, עבר הירדן המזרחי, הלבנון וכל סוריה. ארץ רחבה כזו לא הייתה בידי עם ישראל מעולם. אולי יש מקום לציין שהכתוב מטעים: "לזרעך נתתי את הארץ הזאת", היינו הקב"ה יתן ביום מן הימים, ואין עם ישראל מצווה לכבוש בעצמו ארץ רחבה כזו.

4. קטעי גבולות נזכרים גם בחז"ל במשנה תענית א', ג; שביעית ו', א; חלה ד', ח; ירושלמי שביעית ו', א; גטין ח, ע"א. שמו"ר כ"ג, ה; שהשי"ר ד', א, יח.

5. שביעית ו', א; חלה ד', ח.

6. "ועד אמנה" - הוא הר ההר הכתוב בגבולות הארץ בפרשת מסעי: "ותאו לכם הר ההר", מתרגמינן בירושלמי "טורי אמנון", והוא בצפון של איי לצד מערב אצל הים הגדול" פירוש ברטנורא לשביעית שם.

7. ירושלמי שביעית ו', א.

ב. גבולות פרשת מסעי

בספר במדבר ל"ג, נא-נג, נאמר: "כי אתם עברים את הירדן אל ארץ כנען, והורשתם את כל ישרי הארץ מפניכם... והורשתם את הארץ וישבתם בה כי לכם נתתי את הארץ הזאת לרשת אתה". לפי התורה חלה מצווה לכבוש את ארץ כנען, היושבת בצדו המערבי של הירדן. וכך מבאר הרמב"ן את הפסוק: "שנצטוינו לרשת הארץ אשר נתן האל יתעלה לאבותינו, לאברהם ליצחק וליעקב, ולא נעזבנה ביד זולתי מן האומות או לשממה. והוא אמרו להם: 'והורשתם את הארץ וישבתם בה כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה'. והתנחלתם את הארץ אשר נשבעתי לאבותיכם. ופרט אותה להם במצוה הזו כולה בגבוליה ומצריה..."⁸.

כיון שכך, התורה מפרטת את גבולות הארץ שאנו מצווים לכבשם, בצורה מפורטת. ואילו הם הגבולות:

"והיה לכם פאת נגב ממדבר צן על ידי אדום, והיה לכם גבול נגב מקצה ים המלח קדמה. ונסב לכם הגבול מנגב למעלה עקרבים ועבר צנה, והיו תוצאותיו מנגד לקדש ברנע, ויצא חצר אדר ועבר עצמנה. ונסב הגבול מעצמון נחלה מצרים והיו תוצאותיו הימה. וגבול ים, והיה לכם הים הגדול וגבול, זה יהיה לכם גבול ים.

וזה יהיה לכם גבול צפון, מן הים הגדל תתאו לכם הר ההר. מהר ההר תתאו לבא חמת, והיו תוצאת הגבול צדדה. ויצא הגבל זפרנה והיו תוצאותיו חצר עינן. זה יהיה לכם גבול צפון. והתאיתם לכם לגבול קדמה, מחצר עינן שפמה. וירד הגבל משפם הרבלה מקדם לעין, וירד הגבול ומחה על כתף ים כנרת קדמה. וירד הגבול הירדנה והיו תוצאתיו ים המלח. זאת תהיה לכם הארץ לגבלתיה סביב." (במדבר ל"ד, ג-יב).

תיאור גבולות פרשת מסעי שונה מהגבולות המתוארים בברית בין הבתרים. לזיהוי גבולות אילו, מקובלות בישראל לדורותיו, שתי שיטות: האחת מרחיבה והשנייה מצמצמת.

1. השיטה המרחיבה

לפי השיטה המרחיבה⁹, אין בין גבולות ארץ כנען שבספר במדבר, לגבולות ההבטחה ולא כלום. שניהם מתכוונים לאותם קווי גבול, אף על פי שלא נאמרו

8. דברי הרמב"ן בהשמטותיו לספר המצוות של הרמב"ם מצווה ד.

9. כפי שמובא באטלס "דעת מקרא", מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ג, עמ' 52.

באותה לשון. כי מדרכם של המקראות, לסתום במקום אחד ולפרש במקום אחר. לפי שיטה זו, הזכרת נחל מצרים לא באה אלא לסמן במדוקדק לאיזה חלק מנהר מצרים הארוך, מתכוון הכתוב. הכנוי "נחל מצרים" מכוון לזרוע המזרחית של נהר מצרים, הוא הנילוס, הוא הזרוע הפילוסית, ששימשה בתקופות מסוימות כגבול מצרים. לפי שיטה זו, יש לזהות את קדש ברנע כפי שזיהו אותה התרגומים הארמיים לתורה עם רקם גיאה, היא פטרה שבדרום אדום. הקו הדרומי נמשך מקצהו הדרומי של ים המלח, לאורך המורדות המערביים של הרי אדום, דרך פטרה (היא קדש ברנע), ומשם לים סמוך לזרוע הפילוסית של הנילוס. לדעה זו, הגבול הדרומי של ספר במדבר, כולל את מרחבי צפון סיני, ולדעה מסוימת אף את כל סיני.

כיוצא בזה, ניתן לומר גם על הגבול הצפוני. נהר פרת תוחם את הקרן הצפונית מזרחית בלבד. הר ההר שהוא הנקודה הצפונית מערבית, מזוהה עם הרי טורוס אמנוס, ואילו "לבא חמת", היא הדרך ההולכת מ"שערי סוריה", כינוי המקובל בפי היוונים למעבר בילן. מגבול זה ניתן למשוך קו ישר לעבר נהר פרת. מבין החוקרים, בולט החוקר בר דרומא¹⁰ בגישתו המרחיבה. נמסור את שיטתו בהרחבה.

נחל מצרים: לפי הדעה המקובלת, נחל מצרים הוא ודי אל עריש, שמהלכו מדרום לצפון, מהלך מאות ק"מ, עד שהוא נשפך לים התיכון ליד אל עריש. אולם דעה זו, לדעת בר דרומא¹¹, מופרכת מיסודה. בתרגום יונתן בן עוזיאל ובתרגום הירושלמי (לבמדבר ל"ד, ה) כתוב: "ויקיף תחומא מקיסם לנילוס דמצראי". כלומר, לפי התרגומים הארמיים נחל מצרים הוא הנילוס. כך סבור גם רש"י שם, וביהושע י"ג, ג. בברית בין הבתרים נאמר: "מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת". המקרא מבדיל בין נהר לבין נחל. בשם "נהר" מכונים רק נחלים גדולים. כיוון שבפסוק נזכרים שני נהרות, יש להקביל את נהר מצרים לנהר פרת, והרי זה הנילוס. בר דרומא יוצא מתוך הנחה שגבולות הארץ מבחינה גיאוגרפית טבעית, נקבעו בברית בין הבתרים, וכל הכתובים האחרים הדנים בגבולות הארץ, אי אפשר להם לשנות מן המטבע הטבוע בברית בין הבתרים, ולצמצם את הגבולות שלא כדין. ביהושע בגבולות הארץ הנשארת (י"ג, ג) נזכר "השיחור אשר על פני מצרים". בישעיהו כ"ג, ג נאמר: "ובמים רבים זרע שיחור קציר יאור תבואתה". וכן בירמיהו ב', יח: "מה לך לדרך מצרים לשתות מי שיחור ומה לך לדרך אשר לשתות מי נהר". "שיחור" הוא במצרים מי האל חור.

לפי פסוקים אלו שיחור מצרים, הוא נחל מצרים הוא נהר מצרים, ובין גבולות מסעי לבין גבולות ברית בין הבתרים, אין אלא שינוי השם בלבד. עוד מוסיף בר דרומא, שנחל מצרים מכונה "נהר", כיוון שלעתים ההוראה של "נחל", הוא סעיף וחלק של הנהר הראשי. רב סעדיה גאון תרגם בפרשת ואלה מסעי "נחל מצרים" - ודי אל עריש. וכן בישעיהו כ"ז, יב. אלא שרש"י, לדעת בר דרומא, שאב חלק מידיעותיו בגיאוגרפיה מן הגיאוגרפים הערביים שלא הרבו לדייק בדבריהם. עוד מציין החוקר, שלמרות שרש"י היה במצרים ובארץ ישראל, אין לדבריו תוקף של מסורת, כיוון שאין לדעתו שום סמך מן המקורות העבריים, וביחוד שרש"י חולק עליו.

10. ח' בר דרומא, וזה גבול הארץ, ירושלים תשי"ח.

11. שם, עמ' 84-105.

מהלך הגבול אל נחל מצרים מגיע מעצמו. התרגום הארץ ישראלי מזהה את עצמו עם קיסס, היא אל קוסימה (30 ק"מ מערבה לניצנה). הדעה שעצמו היא קוסימה, מקובלת על כל החוקרים. אולם המרחק מקוסימה לזרוע הפילוסית של הנלוס הוא רב מדי, וגם אין שם גבול טבעי. בר דרומא קובע אפוא, את עצמו (קיסס) במפרץ סואץ, מקום בו מסתיימת בימינו תעלת סואץ. מבחינת צלול השמות, סואץ נקראת קולוסוס וקליסמה, ומכאן מגיעים התרגומים לקיסס.

קצה הדרום:¹² גבול הדרום מתחיל מקצה ים המלח קדמה, דרך מעלה עקרים לנחל צין. לדעת בר דרומא, הגבול נמשך לכוון הים האדום, אי שם מהלאה למפרץ עקבה.

הרב יחיאל מיכאל טיקוצינסקי¹³, כותב: "ומכיון שמעלה עקרים הוא קצה הגבול הדרומי, עלינו לדעת בעיקר איה הוא מקום מעלה עקרים. והנה באיזה ספרים גיאוגרפיים וגם במספר מפות מסומנה מעלה עקרים, לא רחוק מקצה הדרומי של ים המלח, אם במרחק 23 ק"מ, או 40-50 ק"מ. אבל הלא מפורש בקרא שהוא על יד ארץ אדום, רחוק מאות ק"מ מקצה ים המלח, זאת אומרת על יד אילת, עיר החוף אשר על שפת ים סוף המזרחית, הנקרא בזמננו ים עקבה. ואמנם אנו שומעים שרבו סעדיה גאון תרגם מעלה עקרים - עקבה".

אין טעם, לדעת בר דרומא, למשוך את קו הגבול מים המלח מזרחה עד הים הגדול במערב, כפי השיטה המקובלת, כיוון שגבול זה איננו טבעי. והרי כתוב: "והיה לכם פאת נגב ממדבר צן על ידי אדום". מעלה עקרים שהיא נקודה בין קצה הדרומי של ים המלח לבין מדבר צין, לדעתו, איננו מדרום לים המלח, אלא בהרים אשר במזרח לנחל ערבה, בסמוך לודי חסה. בשופטים א', לא נאמר: "וגבול האמורי ממעלה עקרים מהסלע ומעלה". כלומר, מעלה עקרים מצוי בגבול שבין ארץ כנען לארץ האמורי, הכוללת את מואב ועמון.

בדיון אודות מקומו של **נחל צין**¹⁴, מעיר בר דרומא, ש"צין" משמעו דבר קשה, משונו. הרים קשים ומשונוים אינם נמצאים בנגב הבנוי מסלע גירי, אלא באזורי הגרניט. לפי זה, מדבר צין הוא בחלקו הצפוני של נחל ערבה, עד סביבות פטרה היא קדש.

רשיי לבמדבר לייב, ח ורמב"ן שם כ', א, מבחינים בין קדש ברנע שבמדבר פארן, לבין קדש של מי מריבה אשר במדבר צין.

באונומסטיקון של אבסביוס בתרגומו של ע"צ מלמד, נאמר בערך "ברנע": "היא קדש ברנע במדבר המשתרע על יד העיר פטרה".

המפה העברית החדשה¹⁵ התעלמה משום מה, מכל אלה, וקבעה את מדבר צין במקום ההולם אותו פחות מכל - 40 ק"מ דרומית מערבית לים המלח, או 50 ק"מ

12. שם, עמ' 113-114.

13. בספרו ספר ארץ ישראל, ירושלים תשט"ו, עמ' פכ-פג.

14. בר דרומא, שם עמ' 142-150.

15. 1:250.000, 1951.

דרומית לבאר שבע. וכדי שיהיה זה שיבוש לדורות, הוסיפה גם את נחל צין, גם את מעבר צין וגם את בקעת צין, ודווקא צין מלא ביו"ד¹⁶.

קדש, קדש ברנע: היכן קדש ברנע?¹⁷ ומה בינה לבין קדש סתם? על כך יש מחלוקת. לפי התרגומים, קדש וקדש ברנע הם שני מקומות נפרדים. כך ברש"י לבמדבר ל"ב, ח וברמב"ן לבראשית י"ד, ז; לבמדבר כ', א, המבדילים בין קדש ברנע שבמדבר פארן, לבין קדש של מי מריבה אשר במדבר צין. לקדש ברנע הגיעו בני ישראל בשנה השנייה, בעוד שלקדש של מי מריבה שבמדבר צין, הגיעו בשנת הארבעים. בהתאם למהלך המסע של בני ישראל, מקדש עלו המרגלים לארץ ישראל ואחר כך העפילו לעלות להר, וגורשו על ידי הכנעני והעמלקי ומלך ערד (במדבר י"ד, מ-מה; כ"א, א-ג; דברים א', מא-מד). לפני כן הלכו בני ישראל לאורך מפרץ עקבה דרך נחל ערבה; כי לפי הכתוב עברו בצד הר שער (דברים א', ב), וכן נאמר על קדש שהיא על גבול אדום (במדבר כ', טז). לפי זה יש לקבוע את קדש באחד המעיינות אשר בצפונה של נחל ערבה.

המחבר מטעים שהמקרא מבדיל בין קדש ברנע שבמדבר פארן לבין קדש של מי מריבה שבמדבר צין. בכל פעם שהכתוב מדבר על קדש ברנע, הוא מביא את שמה במלואו (במדבר ל"ב, ח; ל"ד, ד; דברים א', ב; א, יט; ב, יד; ט, כג; יהושע י, מא; יד, ו, ז; טו, ג). קדש של מי מריבה באה חמש פעמים בשמה המלא בצרוף שם המדבר, מדבר צין. המחבר קובע שקדש של מדבר צין, היא דרומית מזרחית לים המלח, על גבול ארץ אדום. ואילו קדש ברנע שבמדבר פארן, היא אי שם מדרום לו, לחוף מפרץ עקבה או הים האדום.

בסיכום, לדעת בר דרומא¹⁸, נחל מצרים איננו ודי אל עריש, קדש ברנע איננה עין קודיראת, עצמון איננה קסימה. גבול הדרום של ספר במדבר ל"ד כונס לתוכו את כל חצי האי סיני, את נחל ערבה ומפרץ עקבה בשלמותם¹⁹.

גבול צפון: בגמרא²⁰ נאמר שהניסים שבים רואים אותם כאילו חוט מתוח עליהם מטורי אמנון ועד נחל מצרים. מן החוט ולפנים - ארץ ישראל, מן החוט ולחוץ - חוץ לארץ. ר' יהודה אומר: כל שכנגד ארץ ישראל הרי הוא כארץ ישראל. בעניין החוף לא נחלקו רבנן ור' יהודה, לדעת בר דרומא²¹, על כך שהחוף כולו, מנחל מצרים עד טורי אמנון, שייך לארץ ישראל. לפי זה הר ההר שבו מתחיל גבול הצפון ומסתיים גבול המערב, צריך להיות בסוף החוף, היינו בטורי אמנון, כפי שמתרגם גם יונתן בן עוזיאל.

16. וראה גם בפירושו "דעת מקרא" ליהושע ט"ו, א הערה 8, המוכיח שמדבר צין נמצא בדרום, סמוך לאזור עקבה.

17. בר דרומא, עמ' 149-168.

18. שם, עמ' 171.

19. וראה גם א"פ גולדהר, גבולות ארץ ישראל במקרא בתלמוד ובמדרשים, ירושלים תרע"ג, צילום תשמ"א, עמ' 7.

20. גטין ח, ע"א; תוספתא תרומות ב', יב; חלה ב', יא.

21. שם, עמ' 173.

הרב אישתורי הפרחי²² קבע את הר ההר בגיבל אל אקרע, 12 ק"מ דרומה לשפך האורונטס, 35 ק"מ דרומה מערבה לאנטיוכיה. לדעת בר דרומא, דברי הרב אישתורי הפרחי אינם מספקים, כיוון שיש עוד הרים מצפון להר הזה הראויים לשמש. יתר על כן, טוען בר דרומא, שאישתורי הפרחי טעה בקביעת מקומו של האמנוס, כשם שטעה גם במקומות אחרים מחוסר מפות, ואין הוא חולק על חז"ל, אף איננו טועה בהרבה, אלא ב-25 ק"מ.

לבא חמת: את לבוא חמת קובעים כמעט כל החוקרים אי שם בבקעת הלבנון, אלה המפרשים את התיבה "לבוא", במובן הדרך לחמת, אינם מייחדים לו מקום קבוע, אלא מייחסים מקום זה לקצה הדרומי של בקעת הלבנון.

לשיטה המרחיבה את גבולות פרשת מסעי, מצטרף גם הרב ישראל אריאל²³, המציג כמה הוכחות לכך שנחל מצרים היא הזרוע הפילוסית של הנילוס:

(1) במל"ב כ"ד, ז נאמר: "זלא הוסיף עוד מלך מצרים לצאת מארצו, כי לקח מלך בבל מנחל מצרים עד נהר פרת כל אשר היתה למצרים". בקדמוניות היהודים²⁴ כותב יוסף בן מתתיהו: "נכו מלך מצרים אסף צבא ויצא אל עבר נהר פרת להלחם במדיים ובבבלים שהחריבו את מלכות האשורים, משום שחשק לבו בשלטון על אסיה... ובשנה הרביעית למלכו (של יהויקים) תפש איש ושמו נבוכדנצאר את השלטון על הבבלים. נבוכדנצאר זה עלה באותו זמן עם חיל רב על כרכמיש, העיר שעל נהר פרת, והחליט להלחם בנכו מלך מצרים... (נכו) מיהר ויצא בחיל גדול על נהר פרת כדי להלחם בנבוכדנצאר... ומלך בבל עבר את הפרת וכבש את סוריה עד פלוסיון". הרב אריאל מטעים, ש"כך מפרש יוסף בן מתתיהו את הפסוק כי לקח מלך בבל מנחל מצרים עד נהר פרת. כלומר, לפי הבנה שהבינו בימי בית שני, הביטוי את נחל מצרים, מתכוון לפלוסיון שבשפך השיחור".

(2) התרגומים הארמיים לתורה, שמקורם בארץ ישראל, ונלמדים בבתי המדרש ובבתי הכנסיות בארץ ישראל, מאוחדים בדעה שנחל מצרים הוא הנילוס. התרגומים, לדעת הכותב, הם מקור מוצק שאי אפשר לדחותו²⁵.

(3) רבנו בחיי על התורה, לבראשית ט"ו, יח כותב: "ובפעם השלישית באר לו (לאברהם) תחומי הארץ, זהו מנחל מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת". לדעת הרב אריאל, רבנו בחיי שינה את לשון הפסוק במתכוון, לומר לך שנחל מצרים ונהר מצרים חד הוא.

הרב אריאל מביא את דעתו של הרמב"ן, הסבור לדעתו, שגבולות ארץ ישראל הם גבולות אברהם. בפירושו לבמדבר י"ג, ב כותב הרמב"ן: "ומן הידוע כי אין מצרים

22. בספרו "כפתור ופרח", מהד' עדלמאן, ברלין 1852.

23. אטלס ארץ ישראל לגבולותיה על פי המקורות, הוצאת כנה, ירושלים תשנ"ג.

24. ספר עשירי ו', א, מצוטט על פי אטלס ארץ ישראל, עמ' 28-29.

25. התרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל לבמדבר ל"ד, ה כותב: "ויקח תחומא מקיסם לנילוס דמצראי". וכן בתרגום הירושלמי.

רחוק מאד מחברון, רק כמהלך שבעת ימים, וארץ כנען מגעת בתחומה קרוב למצרים, ואי אפשר שלא ידעו הדורים במצרים ענין ארץ כנען".

הרב אריאל טוען ש"הגבול לדעת הרמב"ן, איננו יכול להיות ודי אל עריש, הנמצא בטווח של 3-4 ימים מחברון, ובהכרח אינו אלא שיחור מצרים, קצה הנילוס". עוד טוען הרב אריאל, בהתייחסו לדברי הרמב"ן לדברים ב', כג: "היוצא מדבריו, מאחר שנצטוונו להוריש את כל עמי כנען, כולל העוים, ולרשת את ארצם, מונה הכתוב ביהושע (י"ג, ג), בתוך הארץ הנשארת, את האזור שמן השיחור מזרחה וצפונה, כאזור שטרם נכבש לגמרי מידי העוים, ושיש מצוה לכבוש. נמצא שהשיחור היינו הזרוע הפילוסית של הדלתא של הנילוס, הוא גבול ארץ ישראל - מצרים, לדעת הרמב"ן".

בסיכום, מציין הרב אריאל²⁶, ש"גבולות ארץ ישראל לשיטת הרמב"ן הם גבולות אברהם, ובלשונו: ובפעם השלישית באר לו תחומי הארץ שהם נהר מצרים ונהר פרת ועשרה העממים..." את גבולות אברהם חובה לכבוש, כלשונו: "שאתם חייבים לכבושו"²⁷. כמו כן, טוען הרב אריאל, מקומות שונים בספר דברים, המתארים את שטחי ארץ ישראל לכל רחבה, ומשתמעים כהבטחה בלבד, מדגישים הרמב"ן כי זו "מצוה, לא יעוד והבטחה".

הרמב"ן מרחיב את דבריו לגבי גבול הדרום שנצטווה יהושע לכבוש בתור הארץ הנשארת, כלומר מן השיחור אשר על פני מצרים וצפונה, לכוון פלשת, שם ישבו העוים צאצאי הרפאים שבהר האמורי.

לדעת הרמב"ן השיחור - גבול כנען הוא, "שנצטוונו לכבושו וארץ ישראל הוא". גם על אודות נהר פרת, טוען המחבר, ש"במקומות אחדים מתבטא הרמב"ן אודות הפרת שהוא גבול ארץ ישראל כי פרת בגבולנו בארצנו"²⁸. לפי האמור, טוען הרב אריאל, בסיכום: "גבולות אברהם וגבולות מצוות הכבוש, לדעת הרמב"ן מושגים זהים הם".

2. השיטה המצמצמת

לפי השיטה המצמצמת, נחל מצרים מזוהה עם ודי אל עריש, לפי תרגומו של רב סעדיה גאון. קדש ברנע מזוהה עם עין קודיראת. תוואי הגבול הדרומי עובר מקצהו הדרומי של ים המלח, דרך מעלה עקרבים המצויה כ-25 ק"מ מדרום לו. נמשכת לאורך נחל צין העובר במרכז הנגב, בסמוך לקבוץ שדה בוקר, דרך עין קודיראת שבסביבת ניצנה, קסימה, ודרך ודי אל עריש אל הים.

לפי תיאור זה, הערבה ומדבר סיני וצפון סיני, הם מחוץ לגבולות ארץ ישראל של

26. שם, עמ' 116.

27. הביטוי "שאתם חייבים לכבושו", איננו מובא בפירושו הרמב"ן לבראשית ט"ו, יח. הרב אריאל איננו מציין את מקורו ברמב"ן, ולכן אין אפשרות לקבוע אם הוא מכוון לגבולות ברית בין הבתרים.

28. הרב אריאל מציין ש"דברי הרב ישראלי בספרו 'ארץ חמדה', כי שיטת רמב"ן היא שכיבוש איי נאמר רק לגבי עבה"י המערבי לפי גבולות מסעי, אינם מתיישבים עם דברי הרמב"ן בפירושו לתורה ועם דבריו על ספר המצוות. המקור שעליו מסתמך בעל 'ארץ חמדה', דברי הרמב"ן בגטין, מקור משובש הוא ולא יצא מתחת יד הרמב"ן, שידע והכיר היטב את אי"י.

עולי מצרים. לבא חמת, שבגבול הצפוני, לפי שיטה זו, היא הדרך ההולכת לחמת מצד דרום. שיטה זו מוציאה מגבולות ארץ ישראל את סוריה הצפונית, היא ארץ חמת של תקופת המקרא²⁹. נציגה הבולט של שיטה זו, הוא ר' אישתורי הפרחי, ראשון חוקרי ארץ ישראל, שחי בארץ בבית שאן במאה ה-14, וכתב ספר בשם "כפתור ופרח". לדעת ר' אישתורי הפרחי³⁰, נחל מצרים הוא ודי אל עריש, כתרגומו של רב סעדיה גאון: "הרי שנחל מצרים הוא מקצוע מערבית דרומית לארץ ישראל, וזה הנחל הוא השיחור, וכן פירש רש"י ז"ל, ואיננו היאור. וכן כתוב בדברי הימים: "וקהל דוד את כל ישראל מן שיחור מצרים ועד לבא חמת" (דבה"א י"ג, ה). וכן תרגם רבנו סעדיה גאון בתפסיר: "ונסב הגבול מעצמון נחלה מצרים והיו תוצאותיו הימה": "ויסתדיר מן מאזל אלי ואדי אל עריש...".

הגבול הצפוני, לדעת ר' אישתורי הפרחי, איננו מגיע עד טורי אמנון, אלא עד ג'בל אל אקרע, שהוא לדעתו, הר ההר, כ-25 ק"מ מזרעם להרי טורוס אמנוס: "דע כי מן ההר המפורסם הסמוך לעכו והוא הר הכרמל, ואל הצפון ימצאו קצת ראשים בים יבואו, והם בשטח הארץ, כמו צור וצידון ובירות... וסמוך לו... הר גבוה מאד מאד ושמו בלשון ערבי ג'בל אל אקרע, כלומר ההר החלק. וזה ההר הוא יחידי ונכנס חרטומו בים, ועליו עצי ארזים גבוהים עד לב השמים... ודע כי מי שהוא בראש זה ההר ופניו למזרח, אל עבר פניו יהיה חמת... הרי שיש לנו בחדש עליון ידיעה ברורה בהר ההר הזה. וכתב רש"י ז"ל מקצוע צפוני הוא הר ההר שהוא נוכח לבא חמת, עד כאן. והרב ז"ל הוציא מכח הכתוב מה שאנו רואים היום בעינינו".

השיטה המצמצמת לפרטיה

הגבול הדרומי: יוצא מקצהו הדרומי של ים המלח לעבר מעלה עקרבס, באופן שמעלה עקרבס מצוי לפניו מן הגבול. מעלה עקרבס עצמו בירכתי מזרח הנגב, ברכס הגובל בבקעת הערבה, בו עוברת דרך מדימונה על פני אורון אל הצבה³¹. משם ממשיך הגבול לאורך נחל צין עד קדש ברנע. ברור שמיקומו של מדבר צין תלוי בזהו מיקומו של קדש ברנע.

לדעת וילנאי³² קדש ברנע וקדש של הכאת הסלע חד הוא. שם המקום בערבית הוא קודיראת, הנוה החשוב ביותר במזרח סיני, ובו נמצאה מצודה ישראלית קדומה³³.

מתוך כלל הכתובים המזכירים את מדבר צין, מסתבר שהמכוון לאזור מדברי נרחב בדרומה של ארץ ישראל, מקצהו הדרומי - מזרחי של ים המלח, עד מנגב לקדש ברנע, והוא נכלל בתוך תחומי נחלתו של שבט יהודה (יהושע ט"ו, א)³⁴. בימינו

29. אטלס "דעת מקרא" שם.

30. מהדורת עדלמאן, עמ' 41. מהדורת לונץ, עמ' רנ-רנד.

31. ז' וילנאי, אריאל - אנציקלופדיה לידיעת ארץ ישראל, תל אביב תשל"ט, ערך "מעלה עקרבס".

32. שם, ערך "קדש ברנע".

33. וראה י' אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשכ"ג, עמ' 24. אטלס דעת מקרא, עמ' 52.

אנציקלופדיה מקראית כרך ז', ערך "קדש ברנע", עמ' 41.

34. אנציקלופדיה מקראית כרך ו', ערך "צין" "מדבר צין", עמ' 743-744.

הכוונה לנחל המכונה במפות שלנו נחל צין, העובר בסמוך לקיבוץ שדה בוקר. משם ממשיך הגבול דרך עצמון הוא קסימה, לאורך נחל מצרים, המזוהה עם ודי אל עריש³⁵ אל הים התיכון.

י"מ גרינץ³⁶ מסתייע לצורך זהו נחל מצרים בכתובת אשורית. בכתובת של אסר חדון מלך אשור כתוב: "יהסרתי מחני ממצרו ואסע ישר אל מלוחיחיה מרחק 30 שעות כפולות מאלקו אשר בגבול שמרון) עד לעיר רפיחו בגבול נחל מצרים, מקום שם אין נהר. בעבותות, שרשרות ודליים השקיתי את צבאי מים מבארות"³⁷. יושם לב לכך, שבכתובת של אסר חדון נחל מצרים מצוי סמוך לרפיח, ואין הוא נחל איתן אלא אכזב, שכן שואבים ממנו מים באמצעות שרשרות ודליים מתוך בארות. תיאור זה מתאים לנחל אל עריש, שהוא נחל אכזב וסמוך לרפיח³⁸. גרינץ³⁹ מבאר את ההבחנה בין נחל מצרים לנהר מצרים, בכך שקו הגבול בין ארץ ישראל לבין מצרים נחשב בדרך כלל תחום ארץ הנילוס, אם כי הציונים שהכתובים נותנים כאן אינם אחידים (שיחור, נהר מצרים, ים סוף). אבל מאחר שכל השטח מאל עריש ואילך היה ארץ שממה ושממון, ציינו את ארץ היעוד בפועל, עד קצה גבול ארץ הישוב האפשרי.

הגבול המערבי: נמשך לאורך הים עד לנקודה הצפון מערבית היא הר ההר. לפי ר' אישתורי הפרחי הר ההר הוא גבל אל אקרע, כ-25 ק"מ מדרום להרי טורוס אמנוס שבגבול עם טורקיה. לדעת ר' דוד בן זמרה⁴⁰ הר ההר הוא מדרום לטריפול, והוא כנראה ראס אל שאקעא.

הגבול הצפוני: נמשך מהר ההר אל לבא חמת. לדעת חוקרים שונים אין "לבא חמת" שם עיר, אלא מושג כללי שעניינו בואך חמת, היא חמת שעל האורונטס. אולם אהרוני⁴¹ סבור שלבוא היא עיר חשובה בגבול ממלכת חמת, ויש לזהות אותה עם לבוא השוכנת על אחד ממקורות הנהר אורונטס מצפן לבעל בק⁴². בי מזר⁴³ טוען שהל' במילה "לבוא" היא שורשית, וכך תרגמו השבעים בשופטים ג', ג את "לבוא"

35. לפי תרגום רס"ג לתורה ולפי ר' אישתורי הפרחי. וכן בשו"ת הרדב"ז ח"ה ס"י ב' אלפים ר"ו, הטוען ש"טעות מפורסם הוא לומר שזה נילוס". מצוטט מתוך אנציקלופדיה תלמודית כרך ב', ערך ארץ ישראל, עמ' ר"ו הערה 239.

36. "ארץ היעוד", מוצאי דורות, הוצאת הקבוץ המאוחד, ירושלים תשכ"ט, עמ' 164-167.

37. J.B. Pritchard, Ancient Near Eastern Texts, (ANET), Princeton - New Jersey 1969, P. 290.

38. כפי שכותב רב סעדיה גאון. גרינץ בעמ' 165, מציין שרס"ג יליד מצרים היה ומהלכים היו לו בארץ ישראל. הוא הכיר יפה את הסביבה, ועינו הפקוחה לכל, ודאי הכירה את הדברים ממקורם, מן המסורת ומן השמועה. אולם בר דרומא בספרו בעמ' 93, סבור שרס"ג קיבל מהניאוגרפים הערביים, הוא בטעות שכן הללו לא היו דייקנים במיוחד.

39. שם, עמ' 167.

40. שו"ת הרדב"ז סימן אלף ק"ה.

41. ארץ ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשכ"ג, עמ' 24.

42. באנאלים של אמנת השני מדובר על ציד שנערך ביער של לבוא.

43. (מייזלר), מחקרים טופוגרפיים לחקירת ארץ ישראל, לבוא חמת וגבולה הצפוני של ארץ כנען, ידיעות לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, תשי"ב, עמ' 99-105.

כשם מקום. גרינץ⁴⁴ כותב שרוב החוקרים הבינו ש"לבוא חמת" הוא המעבר לארץ חמת מדרום. אולם גרינץ עצמו סבור שהכוונה למעבר לחמת מצפון, הוא מעבר בילן שהיוונים כינו אותו "שערי סוריה". זאת, כיוון שדוד ושלמה הרחיבו את גבולם "מתפסח (על נהר פרת) ועד עזה" (מלכ"א ה', ד) ועל ירבעם בן יואש נאמר: "הוא השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערבה" (מל"ב י"ד, כה). המפרשים הבינו זאת, שהוא השיב את גבול דוד ושלמה. לפי זה, "לבוא חמת" הוא המעבר לחמת מצד צפון.

הגבול המזרחי: שתי הנקודות הראשונות שפס והרבלה, אינן ידועות. משם לעין הנזכרת ביחזקאל מ"ז, טז, ומשם לכתף המזרחית של הכנרת. משם לאורך הירדן עד ים המלח, באופן שעבר הירדן המזרחי, ארצו של סיחון מלך האמורי, המשתרעת בין נחל ארנון לנחל יבוק, ואשר ניתנה לשבטי גד וראובן, נמצא מחוץ לגבולות ארץ ישראל של ספר במדבר. השאלה היא מהו דין רמת הגולן, ארצו של עוג מלך הבשן, שגם אותה כבשו בני ישראל בהנהגתו של משה.

לדעת אהרוני⁴⁵, בצפון מזרח הגיע הגבול עד לקצה המדבר, וכלל את סביבות דמשק ואת הבשן. יי אליצור⁴⁶, מסביר שכאשר בני ישראל ביקשו מעבר לארץ ישראל, הם פנו לסיחון מלך האמורי שיצא לקראתם למלחמה. בני ישראל כבשו את ארצו מארנון ועד יבוק (במדבר כ"א, כא-כג). ארץ סיחון נוספה אפוא, לארץ ישראל בדיעבד. אולם בהמשך כתוב "ויפנו ויעלו דרך הבשן" (שם, לב-לג). מה חיפשו בני ישראל בבשן, הרי לא היו זקוקים לו לצורך מעבר. התשובה היא, כיוון שהבשן הוא בשטח ארץ ישראל המקורית. יתר על כן, בבמדבר ל"ב, ב-ה, מסופר שבני גד וראובן ביקשו ממשה רבנו להתנחל בעבר הירדן המזרחי ומשה גער בהם. אולם משנתחייבו לעבור לפני אחיהם כחלוצים בעת כיבוש הארץ, משה נעתר לבקשתם, ונותן להם ולחצי שבט מנשה להתנחל בעבר הירדן. מדוע מנשה קיבל את אזור הבשן, מבלי שבכלל ביקשו? התשובה היא, כיוון שזוהי ארץ ישראל המקורית.

גם מדברי חז"ל עולה שעבר הירדן המזרחי איננו נחשב לארץ ישראל, מה שאין כן רמת הגולן. בירושלמי בכורים א', ח נאמר שבני גד ובני ראובן נטלו מעצמם ובני מנשה לא נטלו מעצמם. כלומר, בני גד ובני ראובן באו מיוזמתם, כיוון שהשטח בו ביקשו להתנחל לא היה מיועד לעם ישראל. אולם בני מנשה לא נטלו מיוזמתם, שכן אזור הבשן, בו התיישבו, היה מיועד לכתחילה להשתייך לעם ישראל⁴⁷.

יקשה עלינו להכניס את עצמנו בין "הרים גבוהים" שעסקו בסוגיה זו. עם זאת, נוטים אנו לקבל את דעתם של החוקרים המצמצמים. נפתח בנימוקים שמביא הרב ישראל⁴⁸. אם נטען שארץ ישראל של ספר במדבר, מגיעה עד לנילוס, נמצא שיציאת

44. שם, עמ' 139.

45. שם, עמ' 26.

46. "הבשן והגולן ראשית הכבוש של ארץ ישראל", על הבשן והגולן במקרא ובהלכה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 8-9.

47. וכן סבור מ' ברור, גבולות ישראל, תל אביב תשמ"ח, עמ' 44-45, שהגבול הצפוני מזרחי של ארץ ישראל כלל את צפון הגלעד, את הגולן ואת הבשן.

48. בספרו "ארץ המדה", תל אביב תשי"ז, עמ' צא-צז.

מצרים הייתה מיותרת, שכן ארץ גושן כלולה בתוך ארץ ישראל. יתר על כן, שבט אשר שהתנחל בחוף הלבנוני קיבל חלק בארץ יותר מכל שבטי ישראל יחד. שכן אם נחלתו מגעת עד טורי אמנון, היא שווה בגודלה לכל ארץ ישראל. וכן מה טעם לקרוא לארץ כנען בשם עבר הירדן המערבי, אם רובה רחוק מאוד מהירדן. על כך נראה לנו להוסיף כמה הוכחות:

1) בתיאור הגבול הדרום מערבי של נחלת יהודה ביהושע ט"ו, מז, הכתוב מונה את: "אשדוד בנותיה וחצריה. עזה בנותיה וחצריה עד נחל מצרים". נחל מצרים הסמוך לעזה ולאשדוד הוא ודי אל עריש ולא הנילוס.

2) נחלתו של אשר לפי יהושע י"ט, כח מגיעה עד צידון רבה. בברכת יעקב (בראשית מ"ט, יג) מגיעה נחלת זבולון עד צידון, ובשום אופן לא עד הרי טורוס אמנוס.

3) הארץ המיושבת בפועל בימי דוד, לפי מפקד יואב בשמ"ב כ"ד, ה-ז, משתרעת מצידון בצפון ועד באר שבע בדרום.

4) בברית בין הבתרים נאמר: "לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת". בעוד שבמדבר נאמר: "והורשתם את הארץ וישבתם בה". (במדבר ל"ג, נג), ומיד אחר כך בא תיאור הגבולות מלבוא חמת עד נחל מצרים. על הארץ של ברית בין הבתרים נאמר: "לזרעך נתתי", היינו ה' יתן, בעוד שעל הארץ של במדבר ל"ד נאמר: "והורשתם את הארץ" - אתם מצווים לכבוש. קשה לתאר שמדובר באותה ארץ.

5) קו הגבול בדרום כפי שנקבע על ידי המרחיבים, איננו טבעי ואיננו הגיוני. הוא יוצא מדרום ים המלח ויורד עד עקבה ומשם עובר לנילוס. קו זה חוצה את סיני אי שם במרכזו, ללא כל אחיזה בגבול טבעי. לעומת זה, קו הגבול לדעת המצמצמים, עובר לאורך נחל צין, המנקז את גשמי הנגב ומזרים את חלקם לים המלח ואת חלקם לים התיכון. הוא קו טבעי וגם המשכו בודי אל עריש הוא המשך טבעי.

6) ההסבר שמעלה עקרבים הוא עקבה, מעורר תמיהה. שכן המקרא מזכיר את אילת ואת עציון גבר (דברים ב', ח; מלכ"א ט', כו; שם כ"ב, מט) ולא מצינו שהכתוב קורא להם מעלה עקרבים.

7) הרב אריאל ובר דרומא מסתמכים על התרגומים הארמיים ומטעימים את סמכותם. חלילה לנו להשיג על כך, אבל נשאל מדוע רב סעדיה גאון ור' אישתורי הפרחי והרדב"ז לא אימצו את דעת התרגומים? עם ישראל לא ישב מעולם באזורים המרוחקים של סיני, ואין בידינו לקבוע אם התרגומים הארמיים מבטאים מסורת היסטורית או השקפת עולם או דעה שהייתה מקובלת בזמנם. לפיכך נראה לעני"ד, שאם המקרא מכנה את גבולות ספר במדבר בשמות אחרים שלא נזכרו בברית בין הבתרים, מן הסתם אין אלו אותם גבולות.